

ОРЛИК ТА ОРЛИКІВЦІ В ДОКУМЕНТАХ ФОНДУ КАНЦЕЛЯРІЇ ГЕНЕРАЛ-АДМІРАЛА ФЕДОРА АПРАКСІНА (Російський державний архів Військово-морського флоту) *

Фонди центральних російських архівосховищ і досьгодні слабо опрацьовані вітчизняними істориками на предмет виявлення в них документів, пов'язаних із біографією та діяльністю гетьмана Пилипа Орлика і його оточення. З огляду на це актуалізація архівної «орликіани» своїми масштабами й темпами виразно поступається хронологічно й тематично близькій «мазепіані».

Одним із таких малознаних комплексів історичних джерел є фонд № 233 канцелярії генерал-адмірала Федора Апраксіна, що зберігається в Російському державному архіві Військово-морського флоту (РГА ВМФ) у Санкт-Петербурзі. Федір Апраксін (1661–1728) походив з дяківського служилого роду Апраксіних, які від кінця XVII ст. породичалися із правлячим домом Романових. Це відкривало для Апраксіних широкі політичні й кар'єрні перспективи¹. Федір від 1682 р. потрапив до двору молодого царя Петра Олексійовича, що власне й запрограмувало його карколомне просування службовими сходинками: з 1693 р. він стає двінським воеводою і губернатором Архангельська, з 1700 р. – керівником Адміралтейського приказу, з 1707 р. – адміралом, командувачем Балтійського флоту, з 1708 р. – генерал-адміралом і воронезьким губернатором. Серед решти яскравих постатей петровського оточення й великих адміністраторів Апраксін був фігурою не надто помітною і виразною. Спокійний і поблажливий характер можновладця забезпечував йому рівне спілкування з усіма протиборчими угрупованнями тодішньої еліти, до жодного з яких він так і не долучився. Генерал-адмірал

* Дослідження підготовлено за фінансового сприяння Канадського інституту українських студій.

¹ Ширше біографію Ф. Апраксіна висвітлено в: Белавенец П. *Генерал-адмірал Федор Матвеевич Апраксин*. Ревель, 1899; Верх В. *Жизнеописание генерал-адмирала графа Федора Матвеевича Апраксина*. СПб., 1825; Дмитриев С. *Генерал-адмірал граф Ф. М. Апраксин. Сподвижник Петра Великого. 1671–1728*. Пг., 1914; Коргуев Н. *Апраксин Федор Матвеевич* // Русский биографический словарь. СПб., 1900. Т. 2. С. 256–258.

був людиною радше лукавою та обережною, аніж хитрою й розумною. Як і в інших представниках старомосковської знаті, котра стала на бік молодого царя, Петро I цінував у ньому насамперед відповідальність та адміністративний педантизм, що якнайкраще пасували морському міністрові, чие відомство перебувало в перманентній розбудові. Поза тим, сам керівник Адміралтейства був слабко обізнаний із морською та військовою справами, даючи собі раду з допомогою штату вдало підібраних помічників – іноземних і російських експертів на кшталт адмірала Корнеліуса Крюйса.

Кар'єра Апраксіна, котрий, як і будь-хто з представників російської еліти, підтримував широкі зв'язки з політичною верхівкою Гетьманату, була щонайменше двічі пов'язана з подіями української історії, коли він упродовж 1696–1707 та 1711–1712 рр. керував Азовським флотом, а згодом Воронезькою губернією, терени якої межували зі слобідськими полками та козацькою державою. У ролі намісника південного форпосту Апраксіну доводилося не лише вирішувати питання адміністративного та фінансового управління губернією, а й дбати про підтримання боєздатності її гарнізонів, морських баз, захисту кордонів тощо. Як і будь-який інший прикордонний губернатор і водночас член вищого російського політикуму, генерал-адмірал провадив інтенсивне політичне й дипломатичне листування з російськими можновладцями, дипломатами, козацькою старшиною та власними клієнтами й протекціантами.

Фонд канцелярії Ф. Апраксіна, що разом зі справами пізнішого часу налічує 273 одиниці зберігання за 1695–1762 рр., містить не лише документи, пов'язані з роботою Адміралтейства, будівництвом і бойовою діяльністю Азовського та Балтійського флотів, а й листування генерал-адмірала з військово-політичних та особистих справ¹. Особливо цікавими у фонді канцелярії є документи за період 1710–1714 рр., коли Апраксін керував Воронезькою губернією. Під час російсько-турецької війни 1710–1713 рр. і рейдів військ української еміграції в Лівобережну й Слобідську Україну він, спільно з київським губернатором Дмитром Голіциним, здійснював загальне керівництво російськими польовими та гарнізонними військами, слобідськими полками й військами гетьманського регіменту, що діяли проти турецьких військ і орликівців на південних напрямках.

Документи фонду згруповано у справи за тематично-хронологічним принципом: приватні справи Ф. Апраксіна з різними особами; документи про воєнні дії зі шведами й турками; свідчення російських, шведських, запорозьких і татарських полонених; листи, рапорти, донесення й реляції

¹ Наразі найдокладнішим анованим переліком документів фонду лишається: Описание дел архива Морского министерства за время с половины 17 до начала 19 столетия. СПб., 1877. Т. 1. С. 431–674.

російських дипломатів, генералітету, старших офіцерів, слобідських полковників і гетьмана Івана Скоропадського. За жанровою ознакою зміст справ досить різноманітний: укази, донесення, рапорти, реляції, листи (оригінали й копії, чернетки).

Листування з гетьманом Іваном Скоропадським, київським губернатором Дмитром Голіциним, молдавським господарем Димитрієм Кантеміром, російськими генералами, комендантами фортець і слобідськими полковниками містить, серед іншого, детальні відомості про похід військ Пилипа Орлика в Наддніпрянщину та Лівобережжя навесні 1711 р. Окрім бойової документації з докладним описом воєнних дій та підрахунками чисельності орликівців, у справах зустрічається чимало повідомлень російської військової розвідки й дипломатів щодо побуту мазепинців і орликівців у Бендерах, а також копії зазивних універсалів гетьмана-емігранта.

Після обрання Орлика на гетьманство майже всі його дії потрапляють до поля зору воронезького губернатора. Так, уже в листі від 25 червня 1710 р. Скоропадський повідомляв Апраксину про те, що новообраний регіментар, подібно до свого попередника Мазепи, виряджає посланців з підбурювальними листами до кубанських черкесів та козаків-булавінців і некресівців. Тут же сповіщалося про сварки кошового Костя Гордієнка з нуреддін-султаном, якому дошкуляли набіги запорожців¹.

Очевидно, на початку 1711 р. Орлик і кримський хан мали дуже амбітні плани майбутнього походу вглиб України: богодухівський сотник Павлович, який повернувся з Криму, переповідав свою розмову з калгою-султаном, котрий нахвалявся, що він із Орликом, шведами й поляками самі, без допомоги турків відіб'ють у росіян Азов і дійдуть аж до Глухова. Водночас кошовий отаман прямо вказував на слобідські міста, які було заплановано винищити під час походу².

Перші перемоги орликівців припали на лютий 1711 р., коли військам гетьмана здався козацький гарнізон Новосергіївської фортеці з п'ятьма гарматами, а трохи пізніше – містечко Водолага. Друга подія справила велике враження і на російську владу, й на населення краю загалом. За словами харківського полковника Лаврентія Шидловського, «кошевой з запорожцями говорять, что козаки усі гетманські хану здадуться»³. Утім, зимовий початок кампанії татари розглядали швидше як прелюдію до подальших походів. У березні 1711 р. Апраксін доносив Петру I, що хан з більшістю орди відійшов у Крим, а замість нього в басейні Самари залишився відділ калги-султана з запорозьким загоном. Проти них, після настання «вешней

¹ РГА ВМФ (СПб.). Ф. 233, оп. 1, д. 1. Л. 233–234.

² Там само. Д. 12. Л. 61.

³ Там само. Д. 14. Л. 3–4.

погоды», мали діяти сили корпусу генерал-майора Івана Бутурліна та козацькі полки Скоропадського¹.

Після повернення Девлет-Гірея до Криму на Правобережжі діяли козацькі відділи й Білгородська орда, які під Лисянкою розгромили передовий загін військ Скоропадського на чолі з генеральним осавулом Стефаном Бутовичем: його частково розсіяли, а частково взяли в полон. Інформація, надіслана самим Скоропадським Апраксіну, дає змогу уточнити хронологію і перебіг цієї трагічної для обох козацьких військ сутички. Ставка лівобережного гетьмана довідалася про погром Бутовича 4 березня, коли до неї почали прибувати недобитки його відділу. За свідченнями двох компанійців, генеральний осавул у переддень наближення татар вийшов табором із Лисянки й перемістився до с. Почепинці; наступного дня, 2 березня, він, лишивши табір, з компанійцями «в легке» вирушив у розвідку. Натрапивши на татар, розвідувальна партія почала їх переслідувати, але, врешті-решт, наштовхнулася на головні сили і була оточена. Бутович разом із компанійським осавулом і кількома товаришами «у минул было рук неприятелских, и не могучи далі на змученом коні уходити, вдався до городка Олшанки». За повідомленням смілянського міщанина Стефана Гужі, котрий був очевидцем подальших подій, ольшанський дяк, відкривши рогатку, впустив до містечка татар, що переслідували втікачів, а ті вже полонили Бутовича².

Наміри Орлика знайшли підтримку в середовищі правобережного козацтва – у середині квітня розпочалися хвилювання в Богуславському і Корсунському полках. Відділам князя Михайла Голіцина вдалося полонити богуславського полковника Самуся та його сина, котрий служив полковником у військах Орлика, а також полкового обозного й писаря, в яких виявили гетьманські універсали. У містечку Синява росіяни захопили також брата Костя Гордієнка та невеликий відділ запорожців з двома гарматами й двома «смаговницями» (гаківницями)³.

Одним із поворотних моментів походу Орлика й татар углиб України стала облога ключового пункту росіян у Наддніпрянщині – Білої Церкви. Власне, провал облоги до певної міри запрограмував подальшу долю воєнної виправи орликівців і вихід із неї татар. Докладну інформацію про це подає реляція з Білої Церкви бригадира Григорія Анненкова, який керував обороною міста⁴. Особливу цінність документові надає те, що він пояснює «анатомію» воєнних поразок орликівців. Основні сили гетьмана підійшли до фортеці 25 березня 1711 р. За повідомленнями деяких язиків,

¹ Там само. Д. 12. Л. 99–99 об., 100–100 об.; д. 249. Л. 28 об., 87 об. – 88.

² Там само. Д. 12. Л. 14, 150–151.

³ Там само. Л. 156.

⁴ Там само. Л. 111–113.

вони налічували 3 тис. поляків і волохів, 10 тис. козаків і 20 тис. татар. Хоча ці цифри і можна вважати істотно перебільшеними, звертає на себе увагу той факт, що війська союзників склалися переважно з кінноти. Наступного дня обложники вирили шанці й почали закидати рів фашинами, готуючись до штурму. Проте вогнева перевага гарнізону далася взнаки: росіяни з замку й верхнього міста утримували своїм вогнем обложників на значній відстані, а увечері зробили успішну вилазку, відкинувши козаків до Фастівських воріт. Ще одну невдалу спробу штурму було здійснено з боку нижнього міста. Весь хід облоги засвідчив, що орликівцям бракує облогової артилерії та піхоти, й подальша блокада фортеці виявилася безперспективною. Орликові довелося відійти до Фастова, розсіявши малими групами свої і татарські сили по всьому Правобережному Придніпров'ю. Утім, навіть малі відділи орликівців було сприйнято як серйозну загрозу: «в Чигирине сами тилко тамошние жители, а полковник Галаган уток, и тепер у господина гетмана знайдуется, бо хотели его мужики видати Орликове»¹.

На початку квітня російські війська, посилені відділами слобідських і донських козаків, перейшли в контрнаступ, просуваючись уздовж Берестової, аби відрізати орликівців від південних полків Гетьманщини. 11 квітня вони підійшли до Новосергіївської фортеці, котру захищали 2 тис. запорожців із п'ятьма гарматами. Російський відділ на чолі з бригадиром Федором Шидловським з ходу збив бойову охорону орликівців і вийшов просто під місто. Очевидно, запорожці не очікували, що супротивник атакує місто з ходу, чим і вирішив скористатися Шидловський, повівши штурм спішеними драгунами і козаками одразу з трьох сторін. Частина сил було виділено у резерв в очікуванні вирішальної години штурму. Блокаду міста спробували прорвати запорозькі відділи Пляки й Нестулі, що стояли неподалік фортеці на чатах. Вони форсували Самару й ударили по чугуївських та ізюмських козаках, а водночас з міста вийшла запорозька піхота. Однак росіяни скористалися з розташованого поруч резерву, який контратакував козаків, «и оные воры в город войти не успели и от города отбив их, гнали и кололи аж за реку Самар до самого их воровского коша...». Обложенці, проте, відмовилися здати місто й після цієї невдалої деблокади, розраховуючи на допомогу калги-султана, який стояв на р. Молочна. 12 квітня, за дві години до світанку, Шидловський знов атакував місто з трьох боків, «и учиня с одной стороны ис пушек стрелбу, а с другой отбив их от стен гранатами, увошли в большой город», де захопили гармату й прапор. Оборонці, які залишилися, сховалися в замку, але, повіривши обіцянкам росіян, невдовзі

¹ РГА ВМФ (СПб.). Ф. 223, оп. 1, д. 114. Л. 199.

здалися й були безжалюбно вирізані. Переможцям дісталися 3 прапори, литаври і 1305 «казацких пищалей»¹.

Втрата Новосергіївської фортеці не тільки стала важким ударом по оперативних позиціях орликівців у Наддніпрянщині, а й зримо показала всі недоліки їхнього війська, передусім відсутність у запорозької старшини чіткого оперативного мислення й звички до узгодження дій між різними групами військ. Нестуля й Пляка, керівники допоміжного війська, не виявили наполегливості в деблокаді фортеці й після того, як були відбиті, мали непокоїти росіян діями в тилу. Натомість вони відразу ж відійшли до Перекопа, себто покинули захисників Новосергіївської фортеці напризволяще². Поза тим, росіяни мали перевагу в добре підготовленій піхоті, здатній маневрувати на ближніх відстанях і завдавати вогневого удару по укріпленнях. Виділення резерву під час атаківання фортеці, використання гренадерів і спішених драгунів вказує на ведення штурмів за тогочасними статутними правилами. Завдяки чіткому розрахунку і методичності Шидловський доволі швидко оволодів важливим опорним пунктом.

У травні 1711 р. з Криму знову вийшли основні (30 тис. осіб) сили татар на чолі з ханом і отаборилися неподалік Самари; разом із ними перебували запорожці й кінні яничари. Ще один відділ чисельністю 12 тис. татар і 1 тис. запорожців форсував Донець неподалік Ізюма й напав на Тор³.

Крім інформації про зіткнення головних сил орликівців і росіян, документи фонду подають чимало відомостей про бойові дії на периферії основного театру воєнних дій та плани воюючих сторін. Так, Іван Скоропадський у червні 1711 р. переслав Апраксіну свідчення компанійця Чужинного полку Василя Дмитренка, який, повернувшись із татарськго полону, оповідав, що 15 турецьких суден із запорозькою піхотою збираються піднятися вгору Дніпром і розорити базу й опірний пункт росіян у Кам'яному Затоні⁴.

Попри крах військових планів Орлика, сили емігрантів продовжували діяти на Лівобережжі. Зокрема, у січні 1712 р. фельдмаршал Борис Шереметєв сповіщав Апраксіна про рейди орликівців у Полтавському полку по річках Орчик, Орель і Берестова, проти яких спішно вирядили дивізію генерал-майора Григорія Волконського, посилену калмиками й харківськими та ізюмськими козаками⁵. Напади орликівців тривали й надалі: на зимових квартирах російських військ у Слобожанщині наказувалося «иметь всякую военную опасность и осторожность от приходу изменников запрож-

¹ Там само. Д. 14. Л. 20–23, 61 об. – 62.

² Там само. Л. 39–40.

³ Там само. Д. 27. Л. 11, 19 об. – 20.

⁴ Там само. Д. 12. Л. 462.

⁵ Там само. Д. 33. Л. 19–20.

цов»¹. Під кінець року, коли у веденні бойових дій традиційно наставала пауза, Шереметев повідомляв Апраксіну про те, що орликівці концентрують свої сили в Умані, куди з Січі прибула кіннота, а з Бендер – тисячний відділ козацької піхоти; додаткові війська також вербувалися в Корсуні та Городищі².

Другою за обсягом є група листів і рапортів комендантів найбільших гарнізонів і фортець Воронежської губернії – білгородського Семена Неплюєва й азовського Олексія Келіна – з відомостями про стан залог та укріплень, пересування козацьких і російських військ тощо³.

До генерал-адмірала, котрий волів тримати руку на пульсі всіх більш-менш значних подій у прикордонні, надходила важлива інформація й від розвідувальної агентури та дипломатів. Одним із постійних адресантів, від якого Апраксін отримував інформацію про стосунки Орлика і Карла XII з турецькою владою, був російський резидент на Балканах всюдисущий Сава Владиславич-Рагузинський. Так, у листі від 28 січня 1713 р. він повідомляв Апраксіну, що татари, буцімто незадоволені бешкетами польських жовнірів, пограбували ставку шведського короля та київського воєводи Юзефа Потоцького, мало не роздягнувши останнього до білизни. У вересні того самого року Рагузинський надсилав обнадійливі відомості про те, що турки, прагнучи миру, не стануть підтримувати Орлика й Лещинського⁴.

Насамкінець зазначимо, що стисло розглянуті тут групи документів було виокремлено передусім за тематичною ознакою – наявністю інформації щодо дій, планів і персоналій орликівців. Безумовно, вони є дуже цінним і майже невідомим джерелом з історії наймасштабнішої спроби воєнного реваншу мазепинців після Полтавської битви. Водночас документи фонду канцелярії Федора Апраксіна містять чимало інформації й іншого змісту, що може стати в пригоді дослідникам Гетьманщини післяполтавської доби, а саме: про персоналії мазепинців, висланих до Москви й Петербурга, листування з гетьманом Скоропадським і козацькими старшинами тощо.

¹ РГА ВМФ (СПб.). Ф. 223, оп. 1, д. 19–20. Л. 208.

² Там само. Л. 1–1 об.

³ Там само. Д. 249. Л. 54.

⁴ Там само. Д. 65. Л. 60, 88–89.